

הוויה פעילה וקיומית במקרא – פירושו הלשוני של שם ה'

שנים רבות מעסיקה אותי השאלה מה משמעותו המקורית של השורש ה.ו.י. ושל קרובו ה.ו.י., מהן ההסתעפויות של שני השורשים האלה ומה הקשר ביניהם, וכמובן, מהו הפירוש הלשוני של שם ה', שנכתב כצורת עתיד של פעלים משורשים אלה.

התיאורים במלונים המדעיים, והפירושים השונים שניתנו לשם ה', גם ע"י קדמונים וגם ע"י חוקרים חדשים, לא התיישבו בדעתי, אעפ"י שחלקם קרובים למוצע כאן (למשל B.D.B), מפני שחסרה בהם תפישה כוללת להתפתחות ולהסתעפות של השורש ומשמעיו. כך גם פסוקים רבים במקרא אשר נשארו סתומים בעיניי, גם אחרי מאמצים רבים, מפני שפועלי ההוויה פורשו, ברוב המקומות, בצורה סכימטית ומרוחקת מרוחה של מצון המקרא.

התפישה המקובלת ברוב המילונים והמחקרים [1] דוגלת ראשית בשני שורשים שונים – ה.ו.י., שמתפרש על דרך הערבית במובן של נפילה או צרה ואסון, ובצורות הכפולות ה.ו.י., במובן של תאוות רשע ושקר. לעומת זה השורש ה.ו.י. – ה.ו.י. מתפרש על דרך האכדית, הארמית העתיקה והמאוחרת והאוגריתית במובן של מציאות וקיום (to be), או במובן של התהוות ושינוי (become to) המביאים לכלל מציאות.

בתפישה זו הצורה היסודית היא פסיבית, והמובן הפעיל של התהוות ושינוי צמוד – טפל לעיקר שהוא המציאות והקיום. כך מובנים שמות הגוף הוא והיא, והשימוש ב"היה" בתור אוגד במשפט שמני, כתולדה נאמנה של ההוויה היסודית, הפסיבית, המבטאת את המציאות. לפיכך, פירושו גם רוב המפרשים והחוקרים – מימי הביניים ועד היום – את שם ה' עפ"י הפסוק בשמות (ג', יד), במובן של עצם המציאות, עיקר המציאות, מחויב המציאות, הנמצא אשר נמצא, [2] או לדעת חלק מהחוקרים – היוצר, הבורא, המהווה את הכול (ולפיכך הציעו את קריאת השם בצורת עתיד imperfectum בניין הפעיל) [3].

כמובן, הקשר, אם ישנו, בין שני השורשים הנ"ל, שהאחד מצוי רק בערבית והשני דווקא לא בערבית, אך שניהם בעברית מקראית, נשאר סתום [4], ודי בכך כדי להראות שיש בעיה בתפישה הגורסת שני שורשים נפרדים. אבל עיקר הקושי נעוץ בכך, שהמשפט השמני המאוגד ע"י "היה" אופייני אמנם לארמית, בעיקר המאוחרת, וללשון חכמים, אבל אינו הולם כל כך את העברית המקראית [5]. פירושו של שם ה' כמבטא את הקטגוריה של המהות, של עצם המציאות המחויבת, מתאים מאוד לפילוסופיה האריסטוטלית ולהשתקפות שלה בפילוסופיה של ימי הביניים ובמחשבה המערבית בכלל, הרחק מאוד מלשון הנבואה המקראית [6]. הפירוש של שם ה' במובן של יוצר ומהווה את הכול מוקשה לדעתי בכך, שדווקא בפרשת הבריאיה כבראשית, א', מופיע שם "אלהים" ואילו בראשית, ב', איננו פרשת בריאה אלא התרחשות יוצאת דופן של התגלות ה' בתוך הבריאיה. בשמות, ג', בוודאי לא מדובר על בריאה אלא על התגלות ה' לשם שליחות של גאולה. כמו כן, לא מובן כלל התהליך שבו הופך "היה" לביטוי פעיל במובנים שונים, ע"י צירופו למלת יחס (היה את או עם, היה ל-, היה על), והניסיון לפתור את הקושי ע"י ההנחה שבכל מקום קשה יש מקרא קצר וכאילו חסרה מלה, (היה עוזר את או עם, היה שייך ל-, היה שולט על) הוא מלאכותי מדי ודחוק, ככל שמרבים להשתמש בו.

עיקרי הדברים, אף כי לא כל הפרטים במאמר זה, לובנו בשיחות אחדות עם אבי מורי, ד"ר יחיאל בן נון, ע"ה, ובסיועו ובעידודו הגעתי ב"ה, לתפישה המובאת כאן. מאמר זה מוקדש לזכרו.

ההוויה המקראית היא קודם כל פעילה, ובעקבות זה, או במקביל לזה, מבטאת גם קיום יציב ועומד. המובן הראשוני של ההוויה הפעילה הוא הופעה או התהוות, והוא קשור ברוח הנושבת מחוץ, מופיעה ונעלמת, (ובערבית, "הווה" = רוח), או ברוח הנהגית מן הפה בנשיפה ובדיבור. זהו הקשר היסודי בין השורש ה.ו.י. לבין 3 התנועות היסודיות – פתח שורוק, חיריק, (שאותיות השורש הנ"ל מייצגות אותן) ובהן נהגות המלים כולן [7]. השורש ה.ו.י. הוא שורש עברי אחד, על כל גיוני משמעיו.

להלן פרקים אחדים שסיקרו את ההתפתחות הפנימית של השורש עפ"י התפישה הפעילה, עד לביאור שם ה' בסוף.

חלק א

פשוט הוא שכל "יהי – ויהי" בפרשת הבריאה (בראשית, א') מתארים התהוות פעילה ואילו "ויהי כן" עשוי לבטא נוסף להתהוות גם קיום יציב ומתמיד, בעיקר בגלל עצמתו של "כן" [8].

כך –

"יהי אור" (פס' ג) – יופיע אור.

"יהי רקיע" (פס' ו) – יתהווה רקיע, או יופיע רקיע.

"יהי מארת" (פס' יד) – יופיעו מאורות או יתהוו מאורות [9].

כך גם סביר לפרש –

"ויהי ערב, ויהי בקר" (פס' ה, ח, יג, יט, כג, לא) –

יופיע ערב, ויופיע בוקר.

וכן –

"יהי חשך על ארץ מצרים" (שמות, י', כא, כב) – יופיע חושך על ארץ מצרים, וכן בפסוק הבא, בהתרחשות עצמה.

"וכל שיח השדה טרם יהיה בארץ" (בראשית, ב', ה) – טרם יופיע, טרם יגדל, בהקבלה מלאה לצלע השניה: "וכל עשב השדה טרם יצמח".

"ומי המבול היו על הארץ" (בראשית, ז', י) – ירדו והופיעו על הארץ.

"והמבול היה, מים על הארץ" (בראשית, ז', ו) – ירד והופיע על הארץ.

"ולא יהיה עוד מבול לשחת הארץ" (בראשית, ט', יא) – ולא ירד עוד מבול.

"ועצר את השמים ולא יהיה מטר" (דברים, י"א, ז) – ולא ירד מטר.

"והיתה הקשת בענן" (בראשית, ט', טז) – והופיעה הקשת בענן.

"וימנעו רבבים ומלקוש לוא היה" (ירמיה, ג', ג) – לא ירדו

"כי לשלג יאמר הוא ארץ, וגשם מטר... – כי לשלג יאמר רד ארץ [10].

"אהיה כטל לישראל, יפרח כשושנה" (הושע, י"ד, ו) – אופיע וארוה כטל לישראל, ואז יפרח כשושנה. הפריחה המשך להווייה הפעילה [11].

"ילכו יונקותיו, ויהי כזית הודו" (הושע, י"ד, ז) – יופיע ויגדל כזית הודו. ההווייה – המשך הצמיחה הצעירה שגדלה במהירות – כהולכת.

"ויהי השמש באה, ועלטה היה" – (בראשית, ט"ו, יז) ועלטה הופיעה, השתלטה.

ובמובן הפוך: "ויהי השמש לבוא" (בראשית, ט"ו, כ) – ונעלמה השמש לשקוע (וראה להלן חלק ט). "ויהי הענן והחשך ויאר את הלילה" (שמות, י"ד, כ) – ויופיעו הענן והחושך ויאר (הענן) את הלילה [12]. "ובבקר היתה שכבת הטל סביב למחנה" (שמות, ט"ז, מג) – הופיעה שכבת הטל.

כל אלה פסוקים רבים שמתארים הופעת אור (וחושך), מים וצומח ע"י הווייתם הפעילה. אבל יש גם דוגמות נוספות מלבד אור ומים וצמיחה:

"ורמה לא היתה בו" – (שמות, ט"ז, כ) – לא הופיעה בו.

"חדל להיות לשרה ארח כנשים" (בראשית, י"ח, יא) – חדל להופיע הווסת.

"אחרי בלתי היתה לי עדנה" (בראשית, י"ח, יב) – הופיעה לי עדנה (מחודשת).

"הכל היה מן העפר" (קהלת, ג', כ) – הכול התהווה מן העפר [13].

וכך בקיוון של יונה (יונה, ד', י): "שבן לילה היה [צמח וגדל] ובן לילה אבד", בהקבלה מלאה של היה עם אבד, ושניהם פעילים.

"ויהי ביום השלישי בהיות הבקר, ויהי קלת וברקים" (שמות, י"ט, טז) – בהופיע הבוקר, ויפיעו קולות וברקים וכו'.

"ליהודים היתה [הופיעה] אורה ושמחה וששון ויקר" (אסתר, ח', טז).

"והיה באחרית הימים, נכון יהיה הר בית ה' בראש ההרים ונשא מגבעות" (ישעיה, ב', ב). ופירושו: יציב וחזק – יופיע ויגדל הר בית ה'.

הביטוי "נכון" כמו "כן" בצירוף "ויהי כן" הוא שמתאר יציבות, חוזק וקיום. וראוי לציין שהשורש כ.ו.ן. הוא המבטא את המציאות הקיומית בערבית וממנו נגזרות בערבית המלים שעיקרן be to- (ור' להלן חלקים ה, ו, ז).

"והחרים ה' את לשון ים מצרים, והניף ידו על הנהר... והכהו לשבעה נחלים... והיתה מסלה לשאר עמו אשר הצאר מאשור" (ישעיה, י"א, טז) – כלומר, והתהוותה מסילה לשאר עמו, מתוך הנפת היד והמכות. לאור הפעלים המדגישים עצמה אקטיבית גדולה כל כך, אי אפשר לפרש את "והיתה" באורח פסיבי.

ופסוק קשה יתפרש בנקל, על יסוד חילוף (שכיח למדי!) של יחיד נסתר ביחיד מדבר (אהי – יהי): [14] "אהי דבריך מות, אהי קטבך שאול, נחם יסתר מעיני" (הושע, י"ג, יד) – יופיע דבריך – מות, ויבוא קטבך שאול, אז נוחם ייסתר מעיני.

וכן: "אהי מלכך אפוא ויושיעך" (הושע, י"ג, י) – יופיע מלכך ויושיעך, אם יש בו כוח להושיע. כך: "דבר ה' אשר היה" אל הנביאים, פירושו, הופיע ונגלה ונמסר אליהם.

עפ"י דוגמות אלה, חלקן הכרחיות וחלקן מסתברות, נוכל לחזור לראשיתה של התורה ולפרש את ראשית הבריאה, שנעשתה סתומה ותמוהה, מפני שפירשו את מלת "היתה" כקיומית פסיבית או כאוגד במשפט [15].

עפ"י הפירוש הקיומי סותר פסוק ב את פסוק א ובעיקרי התורה, וההסבר הרווח שהארץ הייתה תוהו ובוהו אחר כך, הוא מלאכותי ודחוק, בדיוק כמו הפתרון המוזר של האוגד במקרה זה.

פירוש הפסוק עפ"י דרכנו פשוט ומתאים, והוא המשך ופירוט לפס' א –

"בראשית ברא אלהים, את השמים ואת הארץ".

"והארץ היתה תוהו ובוהו" וכו' (בראשית, א', ב) – והארץ נתהוותה תוהו ובוהו וכו'.

חלק ב

צעד סמנטי נוסף מבאר את המובן השכיח של "היה" – "קרה", כלומר אירוע שנתהווה או הופיע בעולם, וכך אנו מוצאים:

"כי בפתאום היה הדבר" (דבה"ב, כ"ט, לו) – קרה הדבר.

"לא ידענו מה היה לו" (שמות, ל"ב, כג) – מה קרה לו.

"ואשר דברת היה והנך ראה" (ירמיה, ל"ב, כד) – ואשר דברת קרה, והנך רואה.

"ויהי כאשר פתר לנו כן היה" (בראשית, מ"א, יג) – כן קרה (וייתכן, שפירוש כן היה, בדיוק כך)8.

"המופת אשר היה בארץ" (דבה"ב, ל"ב, לא) – אשר קרה בארץ.

"ותוסף המלחמה להיות" (שמו"א, י"ט, ח) – לקרות, להתחולל.

"ותהי המלחמה ביער אפרים" (שמו"ב, י"ח, ו) – ותתחולל המלחמה.

"לו יהי כדברך" (בראשית, ל', לד) – לו יקרה כדבריך.

ומכאן, רוב הפתיחות שמתארות אירוע או סדרת אירועים תחת "ויהי" או "והיה", שפירושם התהוות האירוע או האירועים. ביטויים אלה אינם קישוט לתפארת המליצה, כפי שאפשר לחשוב כשמבינים את ההווה באופן סביל. אלה הם ביטויים דינמיים מאוד, בשר מבשרה של האקטיביות העזה, שבלשון המקראית. זהו ביטוי סוחף של ההתרחשות הדינמית.

כך אפשר אולי להבין את הפסוק הקשה[16] על נבואת שמואל – "ויהי דבר שמואל לכל ישראל" (שמו"א, ד', א) – לאו דווקא כפתיחה לפרק ד' כשדברו התקיים, אלא כהמשך להיגלות דבר ה' אל שמואל בשילה (סוף פרק ג') ואז התגלה והתפשט דבר שמואל לכל ישראל.

חלק ג

כאשר "היה" מצטרף לל' של תכלית אז הפירוש כמעט תמיד – "הפך ל-", "התהווה ל-", כלומר, שינוי ממצב למצב (become to):

"והיו לאתת ולמועדים ולימים ושנים והיו למאורת" (בראשית, א', יד-טו).

"והיו לבשר אחד" (בראשית, ב', כד).

"ויהי האדם לנפש חיה" (בראשית, ב', ז).

"והיינו לעם אחד" (בראשית, ל"ד, טז – ע"י ברית המילה).

"והיה לארבעה ראשים" (בראשית, ב', י).

"יהי לתנין" (שמות, ז', ט).

"אני אהיה לו לאב, והוא יהיה לי לבן" (שמו"ב, ז', יד).

"ולא יהיה לנו לשטן" (שמו"א, כ"ט, ד).

"הקטן יהיה לאלף" (ישעיה, ס', כב).

"אבן מאסו הבונים היתה לראש פנה" (תהלים, קי"ח, כב).

"איכה היתה לזונה" (ישעיה, א', כא).

"היתה למס" (איכה, א', א).

"והיה לאות ברית" (בראשית, י"ז, יא).

ולפעמים גם בהשמטת הל':

"והיו עמים משרפות סיד" (ישעיה, ל"ג, יב) – והפכו למשרפות.

"ויהי הבל רעה צאן וקין היה עבד אדמה" (בראשית, ד', ב).

"המערת פריצים היה הבית הזה?" (ירמיה, ז', יא) – האם היה הבית למערת פריצים?

"יהי דרכם חשך וחלקלקת" (תהלים, ל"ה, ו).

"הוא היה אבי ישב אהל ומקנה כל תפש כנור ועוגב" (בראשית, ד', כ-כא).

"והיתה נוה תנים" (ישעיה, ל"ד, יג).

"כל עפר הארץ היה כנים בכל ארץ מצרים" (שמות, ח', יג).

"והיתה תל עולם" (דברים, י"ג, ז).

לפעמים השינוי מסמן שינוי בעלות, שייכות, זיקה:

"רק אדמת הכהנים לבדם לא היתה לפרעה" (בראשית, מ"ז, כו).

"והיתה לה' המלוכה" (עובדיה, כא – וראה להלן חלק ו).

ולפעמים שינוי במשמעות:

"והיתה לאות ברית, ביני ובין הארץ" (בראשית, ט', טז).

וכן: "והיתה בריתי בבשרכם לברית עולם" (בראשית, י"ז, יג – כמו ונקבעה או ונחקקה).

חלק ד

ישנם מקרים שבהם "היה ל-" איננו רק תיאור של מעבר ממצב אחד לשני, אלא יותר מזה – צמיחה, גידול וריבוי:

"ואל שדי יברך אתך, ויפרך וירברך, והיית לקהל עמים" (בראשית, כ"ח, ג) – וגדלת לקהל עמים.

"והיית לאב המון גוים" (בראשית, י"ז, ד) – וגדלת לאב המון גוים.

"והיה זרעך כעפר הארץ ופרצת..." (בראשית, כ"ח, יד) –

והתרבה זרעך כעפר הארץ.

"כי במקלי עברתי את הירדן ועתה הייתי לשני מחנות" (בראשית, ל"ב, יא) – ועתה גדלתי לשני מחנות.

"וברכתי והיתה לגוים מלכי עמים ממנה יהיו" (בראשית, י"ז, טו), וגדלה לגוים – מלכי עמים ממנה יגדלו16א.

ייתכן גם: "ואת אשר היה מקנך אתי" (בראשית, ל', כט-ל) – גדל מקנך אתי כפי שמפרש מיד: "כי מעט אשר היה לך לפני ויפרך לרב ויברך ה' אתך לרגלי".

"הכל היה מן העפר" (קהלת, ג', כ) – ייתכן שפירושו התהווה, אך גם אפשר צמח וגדל.

ובפירושו: "כי הרבה אפרים מזבחות לחטא היו לו [רבן] מזבחות לחטא" (הושע, ח', יא) – "היו" בא כן כתוספת חיזוק וריבוי מופלג, שאם לא כן יש פה החלשה בלתי סבירה. הקבלת "הרבה – היו לו" מוכיחה את פירושו [17].

ובפירושו: "בתוך כפרים רבתה גוריה, ותעל אחד מגריה כפיר היה" (יחזקאל, י"ט, ב-ג) – במובן צמח וגדל, "וילמד לטרף טרף אדם אכל".

ושם: "פריה וענפה היתה [צמחה וגדלה] ממים רבים – ויהיו לה [ויגדלו לה] מטות עז... ותגבה קומתו..." (יחזקאל, י"ט, י-יא). הווייה פסיבית אין לה שום משמעות בפסוקים אלה.

"ושלחתי לבבל זרים... כי היו עליה מסביב ביום רעה" (ירמיה, נ"א, ב) – כי רבו עליה מסביב יום רעה. וייתכן גם: "כי מספר עריך היו [רבן] אלהיך יהודה" (ירמיה, ב', כח; י"א, יג).

"כשומרי שדי היו עליה מסביב" (ירמיה, ד', יז) – רבו עליה מסביב.

וייתכן גם: "אנשי רכיל היו [רבן] בך – למען שפך דם" (יחזקאל, כ"ב, ט).

"והיו לאחדים בידך" (יחזקאל, ל"ו, יז) – וצמחו וגדלו.

"תחת אשר הייתם ככוכבי השמים לרב" (דברים, כ"ח, סב) – התרבייתם.

ואולי: "והייתם לאנשים ונלחמתם" (שמו"א, ד', ט) – והתגברתם ונלחמתם.

"להיות לגפן אדרת" (יחזקאל, י"ז, ח) – לצמוח ולגדול.

"את היי לאלפי רבבה" (בראשית, כ"ד, ס) – גדלי לאלפי רבבה.

"ויהי כזית הודו" (הושע, י"ד, ו) – ויגדל כזית הודו.

חלק ה

כמובן, כל דבר שנתהווה והופיע, יש להניח את עצם קיומו ומציאותו ככלול בהתהוותו, ואת המשך קיומו ומציאותו בעקבות התהוותו, אלא אם כן יופיע מולו כוח נגדי שיבטל אותו. על כן, המשמעות הפסיבית (הנראית לנו עיקרית) של ההווייה, כלומר – עצם המציאות וקיומה (be to), היא באמת כלולה בתוך המשמעות האקטיבית של ההתהוות וגם תוצאה שלה [18]. כבר אמרנו ש"יהי" "ויהי" ו"היתה" שבפרשת הבריאה פירושה התהוות והופעה, והקיום הוא תוצאה. אמנם הביטוי "ויהי כן" יכול גם להתפרש קיום מתמיד ויציב, והמפגש בין ה.י. לבין כ.ו.נ. מבטא זאת גם ב"כסאך יהיה נכון עד עולם" (שמו"ב, ז', טז), "ויהי כן", "כן יהיה" וכד' (ואכן כ.ו.נ. בערבית הוא השורש לכל ביטויי המציאות הקיומית) – מכאן, שהמובן הרגיל של "היה" – נמצא, הוא תוצאה של ההתהוות: הפסיביות הקיומית היא פועל יוצא של האקטיביות המתהווה – ושני המובנים מתפקדים בלשון זה לצד זה. כגון: "והנחש היה ערום מכל חית השדה" (בראשית, ג', א).

"עד המקום אשר היה שם [שכן שם] אהלה בתחלה" (בראשית, י"ג, ג).

"יוסף בן שבע עשרה שנה היה רעה את אחיו בצאן" (בראשית, ל"ז, ב) ודוגמתו בשמו"א, י"ז, לד. רבוע היה כפול" (שמות, ל"ט, ט).

"והמלאכה היתה דים לכל המלאכה לעשות אתה והותר" (שמות, ל"ו, ז).

"וניונה היתה עיר גדולה" (יונה, ג', ג).

"כל ימי היות בית האלהים בשילה" (שופטים, י"ח, לא).

"כל ימי היות דוד במצודה" (שמו"א, כ"ב, ד).

"יהיה שם שמי"; "להיות שמי שם" (מלכ"א, ח', טז, כט) – לשכון שמי שם.

"והיתה לכם לחקת עולם" (ויקרא, ט"ז, כט) וכיו"ב.

"גם ברוך יהיה" (בראשית, כ"ז, לג).

"והיה סרוח על צדי המשכן" (שמות, כ"ו, יג).

"ותצא מן המקום אשר היתה שמה" (רות, א', ז).

"כגר כאזרח יהיה" (ויקרא, כ"ד, כב) וכיו"ב.

"זה יהיה משפט המלך" (שמו"א, ח', יא).

וכן כל "ויהיו חיי"; "ויהיו שני"; "ויהיו ימי"; ויהיו בני" ברשימות היחס ובסיכומיהן מתאר מציאות

קיימת.

חלק ו

רווח מאד "היה ל-" או "היה" במובן של השתייכות וקניין, אם באנשים ואם בנחלות (אישה לאיש, עם למלך, עבדים, נתינים, חיילים, שדות ונחלות לבעליהם). מובן השייכות וההשתייכות הוא כמובן תוצאה של מציאות קיימת או מתהווה, משתנה וגם קיימת. לאמתו של דבר יש בהשתייכות לא רק קביעת הזיקה כמציאות פסיבית, אלא גם דינמיות אקטיבית שמבטאת את הקניין כפעילות, או את השינוי שחל במעמד המשותף או את קשר השייכות על מלוא עצמתו:

"ונהיה אנחנו ואדמתנו עבדים לפרעה" – "רק אדמת הכהנים לבדם לא היתה לפרעה" (בראשית, מ"ז, יט, כו).

"וגם אנחנו נהיה לאדני לעבדים"; "יהיה לי עבד" (בראשית, מ"ד, ט, ז).

"ואתם תהיו לו לעבדים" (שמו"א, ח', יז).

"אפרים ומנשה, כראובן ושמעון יהיו לי" (בראשית, מ"ח, ה).

וכן כל "ויהי גבול/גבולו/ נחלתו/ נחלתם" (יהושע, י"ג-כ"א).

או: "זוהי יהיה לכם גבול..." (במדבר, ל"ד, ז).

"והיו לכם לאחזה" (ויקרא, כ"ה, מה).

"והיו לי הלויים" (במדבר, ג', יב).

"ואם היו תהיה לאיש..." (במדבר, ל", ז).

"והיתה לך לאשה" (דברים, כ"א, יג).

"והלכה והיתה לאיש אחר" (דברים, כ"ד, ב).

"בת שלמה היתה- לו לאשה" (מלכ"א, ד', יא).

זיקת נישואין זו מופיעה בהלכה כהיקש הוויה ליציאה, ומתפרשת כפעילות קניינית בעלת אופי מסוים, בדומה לגירושין – דהיינו שטר קניין – ר' קידושין, ה, ע"א.

כן כמובן – "לא היו לו בנים כי אם בנות"; "ובנים לא היו לו" (במדבר, כ"ו, לג; כ"ז, ג). "ולגדעון היו שבעים בנים כי נשים רבות היו לו" (שופטים, ח', ל). "ולו היה בן ושמו שאול" (שמו"א, י', יא) וכל כיו"ב.

במובן זה מתפרש כמובן הביטוי הקבוע על הזיקה והקשר שבין ה' לישראל: "אתם תהיו לי לעם ואנכי אהיה לכם לאלהים".

ברור שביטוי זה איננו פסיבי, ויש בו משמעות אקטיבית של השתייכות וזיקת קשר אשר מבטאים מציאות קיומית אבל לאו דווקא פסיבית.

השתייכות זו וזיקת קשר זאת ספוגות גם הן באקטיביות החזקה, הבולטת של הלשון המקראית.

חלק ז

אי אפשר שלא לקשור לכאן את שמות הגוף: הוא והיא, הם והן. שמות הגוף הנסתרים מבטאים כמובן מציאות קיומית חזקה אך פסיבית, ואף הם משורש ה.ו.י. – ה.י.י. באים. לפיכך יש לראותם כמשמע הקיומי הפסיבי של ההוויה המקראית, פועל יוצא של ההתהוות הפעילה. נוסף לכך נמצא, כי לעתים קרובות באה הדגשה של עובדה, תופעה או הגדרה בשם הגוף הנסתר:

"כי נביא הוא" (בראשית, כ', ז).

"כי אשתך היא" (בראשית, י"ב, יח).

"אצבע אלהים היא" (שמות, ח', יח).

"כי קדוש הוא" (שמות, כ"ט, לד).

"אל קנא הוא" (שמות, ל"ד, יד).

ובכל הקרבנות והטומאות: "חטאת הוא"; "חטאת היא"; "אשם הוא"; "מנחה הוא" וכיו"ב.

לפעמים ההדגשה מוכפלת מסיבות שונות "והיא גם היא אמרה אחי הוא" (בראשית, כ', ה). לפעמים בא שם הגוף לזיהוי שמות ומקומות: "אל עמק השדים הוא ים המלח"; "ומלך בלע היא צער"; "עין משפט היא קדש" (בראשית, י"ד, ב-ז).

מן הראוי לציין שהכתיב של הוא ושל היא שווה (הוא), בעיקר בתורה (חוץ מאחד עשר מקומות) [19], ונראה שהבחינו ביניהם במבטא בלבד, והם באים לפיכך מן הצורה הארמית של השורש – ה.ו.א. צורה שמנית של הפועל – כמו מקור או בינוני.

חלק ח

צעד אחד נוסף הוא פירושו של "היה" אקטיבי, במובן של עזרה וישועה. זוהי נוכחות פעילה של הוויה שגוברת עד שעוזרת ומושיעה את מי שזקוק לה.

ברוב המקרים הצירוף של "היה" למלת היחס "עם" או לתווית היחס "ל" ולעתים גם בצירוף "את", מתפרש במובן הזה.

להלן דוגמות אחדות לפסוקים שמתבארים בנקל ובפשטות כשמפרשים "היה" – עזור והושע, והם דחוקים וסתומים בכל אופן אחר:

"לולי אלהי אבי, אלהי אברהם ופחד יצחק היה לי" (בראשית, ל"א, מב) – הושיע לי.

באזהרת חלום הלילה ללבן, כפי שלבן הודה וסיפר בעצמו (לעיל פס' כט) "כי עתה ריקם שלחתי...". אפשר בהחלט לפרש זאת כתוצאה של הופעת ה' ונוכחותו עם יעקב, אבל תוצאה זו מוטעמת בתוך לשון "היה לי" כלומר, הופיע ועזר לי.

כך בדיוק יש לפרש את דברי יעקב בתחילת דרכו: "אם יהיה אלהים עמדי ושמרני בדרך הזה"

(בראשית, כ"ח, כ). כלומר: יהיה נוכח ויעזור לי.

וכן יתפרשו דבריו לרחל וללאה: "ראה אנכי את פני אביכן, והנה איננו אלי כתמל שלשם, ואלהי אבי היה עמדי" (בראשית, ל"א, ה) – עזר לי. וכן כל הבטחת "ואהיה עמך".

פסוק סתום לגמרי שמתפרש בנקל במובן זה, הוא הכתוב בעניין שאול ויונתן ומלחמתם בפלשתים במכמש: "והעברים היו לפלשתים כאתמול שלשום, אשר עלו עמם במחנה סביב, וגם המה להיות עם ישראל אשר עם שאול ויונתן" (שמו"א, י"ד, כא). כלומר: והעברים (אשר) עזרו לפלשתים... (יען) אשר עלו עמם במחנה סביב (כעבדי הפלשתים) וגם המה לעזור עם ישראל אשר עם שאול ויונתן (כאשר התחילו הפלשתים לנוס). כאן ברור ש"היה" – "עזור", איננו מובן נוסף וטפל של הנוכחות וההצטרפות אלא שהוא מובן רגיל ומדובר של "היה".

יש לציין שרוב המפרשים והתרגומים אמנם פירשו כך את כוונת הפסוק (ובאמת אי אפשר לפרשו אחרת!), אבל ראו אותו בדרך כלל כמקרא קצר ורומז, כלומר, השלימו את העזרה – היו (עוזרים) לפלשתים, והכול כדי לקיים "היו" – "להיות" כאוגד פסיבי.

ההבנה האקטיבית של ההווה משחררת אותנו מדחוקים כאלה, ובעצמה תורמת להבנת הלשון העברית שהרובד הפעיל-האקטיבי שלה התכווץ ונחלש עם המעבר ללשון חכמים וללשון המאוחרת, וראה להלן.

מספר דוגמות נוספות לשימוש זה של "היה" גם בין בני אדם, וגם ללא משמעות דתית מיוחדת: "ואנכי לא אהיה כאחת שפחתך" (רות, ב', יג). רות מודה לבועז על דבריו החמים, יוצאי הדופן, אבל מוסיפה – בצער, ובביטול עצמי – ואנכי לא אעזור ולא אועיל כאחת שפחותיך.

"ובניהו בן יהוידע... והגבורים אשר לדוד לא היו (לא עזרו) עם אדניהו" (מלכ"א, א', ח).

ברור, כי באופן זה יש לפרש את הפסוקים הרבים שמתארים את ישועת ה' או מבטיחים אותה: "ראו ראינו כי היה ה' עמך" (בראשית, כ"ו, כח) – שהרי יצחק המשיך להצליח.

"שוב אל ארץ אבותיך ולמולדתך ואהיה עמך" (בראשית, ל"א, ג) – ואושיע לך.

"לולי ה' שהיה [שעזר] לנו בקום עלינו אדם, אזי חיים בלעוננו..." (תהלים, קכ"ד, ב-ג).

והיפוכו: "היו תהיה לי כמו אכזב מים לא נאמנו" (ירמיה, ט"ו, יח) – עזור תעזור לי כמו אכזב. וכמובן: "כי אהיה עמך" (שמות, ג', יב-יד) – אושיע עמך.

"ואנכי אהיה עם פיך ועם פיהו" (שמות, ד', יב, טו) – אעזור עם פיך.

"ויאמר אליו ה' כי אהיה עמך" (שופטים, ו', טז).

וכמובן גם היפוכו: "ואנכי לא אהיה לכם" (הושע, א', ט) – לא אעזור לכם.

אמנם אפשר להשלים את הפסוק לפי הנוסחה הידועה: 'לא אהיה לכם לאלהים', לעומת "עמי", כמתבקש מן ההקבלה, אך אין בזה צורך, שכן ניתן להבין את הפסוק הקצר והפשוט "לא אהיה [אושיע] לכם" כמות שהוא, וההקבלה תישאר מרומזת.

"ויהי ה' את יהודה וירש את ההר" (שופטים, א', יט) – כלומר: ויושע ה' את יהודה.

"ויהי ה' עם הטוב" (דבה"ב, י"ט, יא) – ויעזור ה' עם הטוב.

וכן: "והיה ה' עם השפט והושיעם" (שופטים, ב', יח) – ועזר ה' עם השופט והושיעם.

"ויד אלהינו היתה עלינו ויצילנו" (עזרא, ח', לא) – עזרה וסככה עלינו.

אף "ויהי ה' משען ליי" (שמו"ב, כ"ב, יט) יתפרש אל נכון במובן זה – 'ויושיע לי כמשען' – בהקבלה ל"יצילני" ו"יחלצני" הסמוכים לו.

ודוגמה אחת מרבות לשימוש בשני מובנים של "היה" בפסוק אחד, תוך מיצוי הקשרים הלשוניים רחוניים בין הוויה פעילה-מושיעה מסביב לבין הוויה פעילה-מופיעה, אבל גם קבועה בנקודת התוך:

"ואני אהיה [אושיע] לה נאם ה' חומת אש מסביב ולכבוד אהיה [אופיע ואשכון] בתוכה" (זכריה, ב', ט).

חלק ט

כשם שההוויה הפעילה מתבטאת בהתהוות, בגידול וצמיחה, בהשתנות, בהשתייכות, בהופעה, עזרה וישועה, כך היא מתבטאת גם בתופעות הפוכות – בחולשה, בנפילה, באסון ומלכודת, וגם במחשבות רעות, בתאוה (אוות – הוות), ברשע ובשקר.

אף כי אולי יש בכך משום הרחקה יתרה לחשוב שההוויה הפעילה מתבטאת גם בצמיחה וגם בנפילה, שהרי השומע צריך להבין מתוך ההקשר, בכל זאת נראה לענ"ד שכולם, גלגוליה של הוויה פעילה, בעיקר מן הצורה הראשונית ה.ו.י. אבל בכיוון השלילי, והסיבה לכך היא הקשר הראשוני של השורש לרוח מופיעה ומנשבת, מנתים בחזקה, לעתים מביאה צרות ואסונות, ולעתים נחלשת ונעלמת. ראוי לזכור כי "הוה" הוא קולה של הרוח המנשבת. בפסוקים ששנינו מופיע בעיקר המובן השלילי.

"ותפל עליך הוה" (ישעיה, מ"ז, יא).

"הוה על הוה תבוא ושמעה אל שמועה תהיה" (יחזקאל, מ"ז, יא), כלומר: תתפשט.

נפילה זו דומה לירידת הגשם והשלג, וכל שאר המופיעים תוך כדי ירידה (מים) או בדומה לה (אור), ואינה שונה ביסודה הלשוני מתיאור השלג –

"כי לשלג יאמר הוא ארץ" (איוב, ל"ז, ו) – רד והופע בארץ.

או מתיאור המבול – "והמבול היה מים על הארץ" (בראשית, ז', ו).

הופעה זו של מים יכולה להכיל בחובה צמיחה וגידול, עזרה וישועה כמו גם צרות ואסונות: לטובה: דברי אליפז – "הנתן מטר על פני ארץ ושלח מים על פני חוצות" (איוב, ה', י).

לרעה: דברי איוב – "הן יעצר במים ויבשו וישלחם ויהפכו ארץ" (שם, י"ב, טו).

ושניהם קוראים על זה את הפסוק: "עשה גדלות עד אין חקר ונפלאות עד אין מספר" (ה', ט; ט', י). על כן נוכל לפרש ה.ו.י. – ה.י.י. גם כחולשה והיעלמות. הדבר בולט בהוראת הנפעל המאוחרת: (אף כי לא בלעדית).

"נהייתי ונחליתי ימים" (דניאל, ח', כז) – נחלשתי.

"ושנתנו נהיתה עליו" (דניאל, ב', א) – נחלשה, נדדה.

"אללי לי כי הייתי [כלומר נחלשתי ונעלמתי] כאספי קיץ, כעוללות בציר, אין אשכול לאכול, בכורה אותה נפשי" (מיכה, ז', א) – ההקבלות משכנעות שמדובר בהיעלמות כמו היבול שנבצר ונעלם.

"הייתי [נחלשתי] – ביום אכלני חרב וקרח בלילה" (בראשית, ל"א, מ – אמנם שלא כחלוקת הטעמים!).

"ופניה לא היו לה עוד" (שמו"א, א', יח) – לא נפלו לה עוד.

"ושתו ולעו והיו כלוא היו" (עובדיה, טז) – ונחלשו ונעלמו, כמו מעולם לא הופיעו – לשון נופל על לשון, תוך ניצול הניגוד בין הוויה מופיעה ונעלמת.

"אם גלעד און אך שוא היו" (הושע, י"ב, יב) – נפלו, במקביל ל"גם מזבחותרם כגלים" (שם).

"נוגי ממועד אספתי, ממך היו" (צפניה, ג', יח) – כלומר: ממך נעלמו – "משאת עליה חרפה", שהרי "ישיש עליך בשמחה" נאמר לפניו.

"כל יודעך בעמים שממו עליך, בלהות היית, ואינך עד עולם" (יחזקאל, כ"ח, יט) – נפלת ונחלשת כבלהות עד כדי כליה – "ואינך עד עולם", והסיום מוכיח.

"המדבר הייתי לישראל אם ארץ מאפליה?" (ירמיה, ב', לא) – האם כמדבר וכארץ מאפליה נחלשתי ולא הושעתי לישראל?

"שאלי נס ונמלטה – אמרי מה נהיתה" (ירמיה, מ"ח, יט) – מה נפלה והוכתה (מואב).

"נסו מלטו נפשכם ותהינה [ותחלשנה] כערוער במדבר" (ירמיה, מ"ח, ז).

"צרינו בוססו מקדשך, היינו [נחלשנו] – מעולם לא משלת במ, לא נקרא שמך עליהם" (ישעיה, ס"ג, יט).

"כי עתה הייתם לא, תראו חתת ותיראו" (איוב, ו', כא) – ונחלשתם, נשברתם עד כדי "לא" – אין. "כאשר לא הייתי אהיה מבטן לקבר אובל" (איוב, י', יט) – כלומר: כמו מי אשר לא הופיע – איעלם, וגם כאן לשון נופל על לשון בניצול מלא של הניגוד הקוטבי, בין הופעה והיעלמות.

ואולי שיאו של הניגוד בין הופעה לאפסות בתהלים, נ', כא: "אלה עשית והחרשתי דמית היות אהיה כמורך" – כלומר, דימית את ה' כמורך, שהופעתך אפסות ואין – לא כי אלא "אוכיחך ואערכה לעיניך".

ההוויות האלה מתפרשות יפה כהוויות פעילות במובן ההיחלשות, ההיעלמות, השתיקה והאפסות. אמנם אפשר שרש חלק מהמקומות כקיצור של הוויה במובן של שינוי, של הפיכה ל- בלי ל' היחס, שפועלת, כמובן גם לרעה ומצלילה, ולפרש, למשל, את הפסוקים:

"אך שוא היו" (הושע, י"ב, יב) – אך לשווא הפכו, כמו: "מוזר הייתי" (תהלים, ס"ט, ט) – כלומר: הפכתי מוזר לאחי (וכן תהלים, ק"ט, כה; איוב, י"ט יח).

ובעיקר: "בלהות היית ואינך עד עולם" (יחזקאל, כ"ח, יט) – ("בלהות הפכת ואינך עד עולם. כמו גם: "ותהי נציב מלח" (בראשית, י"ט, כו) – ותהפוך (ל)נציב מלח.

אבל נראה לי נכון יותר לפרש מקומות אלה כהוויה נחלשת בלי צורך להשלמת הל', כמקובל במקרא, מפני שבחלק מהמקומות לא ניתן לפרש כשינוי רגיל אלא דווקא כחולשה, נפילה והיעלמות. למשל: "ופניה לא היו לה עוד" (שמו"א, א', יח), "הייתי כאספי קיץ"; "נוגי ממועד אספתי – ממך היו", וגם: "המדבר הייתי לישראל?" מתפרש כהלכה דווקא בתור הוויה נחלשת – כמדבר – שהיא בדיוק הניגוד של הוויה אשר הושיעה את בני ישראל במדבר, ובכך מבליט הנביא את כפיות הטובה של העם, כלפי ה' מושיעו.

כך גם אפשר לפרש "הייתם לא" (איוב, ו', כא) – הפכתם לאין, אבל מתאים יותר לפרש נעלמתם, שכן נאלמתם, אין מלים בפיכם, ואתם כאילו אינכם.

וכך, כמובן "כאשר לא הייתי אהיה" (איוב, י', יט), שהיא בקשה להפוך לאין, למפרע.

וכן "דמית היות אהיה כמוך" (תהלים, נ', כא) – דימית שאופיע חלש ונכלם כמוך – הייתכן? כאן מקביל "היות אהיה" להחרשתי, כלומר וצובת השתיקה של ה' על כל מעללי הרשע, גורמת לו שיראה את ההווה האלוהית העצומה כאילו איננה אלא כמותו, וכאילו מתאפסת, חלילה. על כן תבוא אז התגובה – לעיניך.

חלק י

ייתכן, שגם הצורה המודגשת הכפולה, של הווה-הווה, שבאה אולי כצורה שמנית של פועל כפול (חילוף כפולים במקום ע"ו, כלומר ה.ו.י. – ה.ו.ו.) קשורה להווה הפעילה, אבל רק בכיוון השלילי.

מכאן "הוות" הרגיל בספרי החכמה במובן של רשעה ושקר או מגפה וצרה – (תהלים, ה', י; ל"ח, יג; נ"ב, ד; ט; נ"ה, יב; נ"ז, ב; צ"א, ג; צייד, כ; משלי, י', יג; י"א, ו; י"ז, ד; י"ט, יג; איוב, ו', ב; ל', יג; ואולי גם תהלים, ס"ב, ד – "תהותתו על איש" – תביאו עליו הוות, ופעם אחת במיכה, ז', ג – "הות נפשו הוא ויעבתוה" – תאוות נפשו) שהן הוויות שליליות-פעילות, שמתגלות בצורה של רוח רעה שבלב האדם, או צרה שנופלת עליו.

הרוח מתבטאת כאן ברוח נפשו – אוות נפשו של האדם, כשם שהרוח יוצאת מפיו של האדם ומבטאת את רצונו. ייתכן מאוד שהפסוק (שמות, כ"ג, א) "אל תשת ירך עם רשע להיות עד חמס" קשור בהוות – הווה שלילית של רשע וחמס. לפיכך, גם קריאות השבר, הזעקה והבכי "הו – הוי", "הי" (עמוס, ה', טז) ו"נהי – נהיה" (יחזקאל, ב', י), הן המלוות את הצרות הנופלות על האדם פתאום, והן מתארות את תגובת האדם להווה השלילית הפוגעת, המשתלטת עליו ללא מוצא.

אין להתפלא שגלגולי ההווה הפעילה-השלילית רווחים מעט יותר בצורת השורש ה.ו.י. הקדומה הראשונית (אעפ"י שזה איננו בלעדי כפי שראינו), שכן מתבקש בלשון גיוון מסוים להבדיל משמעות החווה הנוראה של האסון היא ראשונית מאוד, טראומטית וחזקה אולי יותר מחוויות הצמיחה והגידול. ייתכן אם כן, שההווה הפוגעת ובעיקר הנפגעת התרכזה יותר בה.ו.י. וההווה הצומחת ותוצאתה – ההווה הקיומית התרכזו יותר בה.י.י. תולדתו העברית של ה.ו.י.

על כן, נשמרו בערבית בעיקר המובנים השליליים של ה.ו.י. בשורש זה, והמוט הקיומי בשורש כ.ו.ו. מכאן יצא להם לבעלי המלונים לחלק שני שורשים בעברית שכל אחד בעל כמה מובנים, ללא צורך בצורה מלאכותית.

לדעתי, עדיף להניח שהשפות הקרובות לעברית מכילות רק חלק מהסתעפות השורש ה.ו.י. – ה.י.י., דהיינו – בערבית אקטיביות שלילית, ובארמית מציאות קיומית (ובדומה לכך לשון חכמים שלנו). אבל שמות הגוף הוא והיא גם בערבית וגם בארמית יעידו נאמנה על המרחב המלא של השורש (ברור שהצורה ה.י.י. היא עברית בלבד, כמו החילופים הרגילים בעברית ו-י בעיקר בראש המלה אבל לא רק שם).

חלק יא

נוכחות חזקה מאוד יכולה להתבטא בעזרה וישועה, וגם בפגיעה חזקה מאוד. זוהי הווה פעילה באורח כל כך דרסטי, עד שהיא משתלטת על האובייקט.

פסוקים אחדים יוכיחו לנו שאי אפשר לפרש בהם את ההווה אלא במובנים אלה, אלא אם כן נדחוק אותם שוב לפינה של מקרא קצר.

"הנה יד ה' הויה במקנך" (שמות, ו', ג) – פוגעת במקנך.

"וגם יד ה' היתה במ" (דברים, ב', טו) – פגעה במ – להומם מקרב המחנה.

"יד ה' היתה במ לרעה" (שופטים, ב', טו) – פגעה במ לרעה.

ואולי גם: "וגם ביהודה היתה יד האלהים" (דבה"ב, ל', יב) – פגעה יד האלהים.

ואפשר גם: "כי ברעה היתה בביתו" (דבה"א, ז', כג) – פגעה בביתו.

"והיתה החרב אשר אתם יראים ממנה, שם תשיג אתכם" (ירמיה, מ"ב, טז) – ופגעה החרב... (אילו היה זה תיאור האירוע היינו מוצאים כאן "והיה"), וכן: (תהלים, ס"ד, ח) "חץ פתאום היו מכותם" – פגעו מכותם.

ושלושה פסוקים תמוהים וסתומים שמתפרשים בנקל:

"ויהי בהיות דוד את אדום" (מלכ"א, י"א, טו) – בהכות דוד את אדום.

"כי גברו עלינו האנשים ויצאו אלינו השדה ונהיה עליהם עד פתח השער" (שמו"ב, י"א, כג) – ונגבר עליהם ונכה אותם עד פתח השער.

"זעק והילל בן אדם, כי היא [החרב] היתה [פגעה] בעמי, היא [פוגעת] בכל נשיאי ישראל, מגורי אל חרב היו [פגעו] את עמי לכן ספק אל ירך" (יחזקאל, כ"א, ז).

מובן זה של פגיעה מתקשר כמובן למובן של הווה – אסון, ולהווייה השלילית שבסעיף הקודם, אך מאידך, מנקודת המבט של הנושע מכוח הפגיעה – גם בסעיף של הווה – עזרה וישועה. בכך קושרת המשמעות של פגיעה בין המובנים השליליים והחיוביים ומחוקת את הטענה ששורש אחד לפנינו.

חלק יב

עתה נשוב להווייה הפעילה, על מנת לחשוף את המשמעות מרחיקת הלכת ביותר שיש לה במקרא – השלטון והמלכות (אמנם, גם הפגיעה פירושה שלטון).

במובן זה, יש מספר פסוקים שקשה לפרשם אלא כהווייה – שלטון, גם בלי שום קשר לפגיעה או לצרה:

"אתה תהיה על ביתי ועל פיך ישק כל עמי רק הכסא אגזל ממך" (בראשית, מ"א, מ) – תשלוט על ביתי.

"...ואולם אחיו הקטן יגדל ממנו וזרעו יהיה מלא הגוים" (בראשית, מ"ח, יט) – ישלוט מלוא הגויים. אפשר אמנם לפרש גם יתפשט ויתרבה מלוא הגויים, אבל סביר ומתאים יותר ישלוט.

וייתכן גם: "תהיינה לראש יוסף" (בראשית, מ"ט, כו) הברכות תיעשינה כתר (ככתר שליט) לראש יוסף – בשילוב "היה ל-" במשמע "הפך ל-" עם המשמע המלכותי, ובמקביל ל"גברו". יש לציין את המקבילה הפעילה בוודאי – "תבאתה לראש יוסף" (דברים, ל"ג, טז).

"ויוסף היה במצרים" (שמות, א', ה) – שלט במצרים.

"הנפילים היו בארץ בימים ההם" (בראשית, ו', ד) – שלטו בארץ.

"...ואל השופט אשר יהיה בימים ההם" (דברים, י"ז, ט) – אשר ישלוט.

"ובאת אל הכהן אשר יהיה בימים ההם" (דברים, כ"ו, ג) – אשר ישלוט (בכהונה).

זוהי הווייה חזקה כל כך, נוכחות פעילה ושלטת כל כך, עד כדי בלעדיות. זהו פשוט הצעד האחרון של הופעה, פעילות, נוכחות, פגיעה, שליטה, שאין עוד בה כל הבדל בין הווייה פעילה להווייה קיומית, מפני שהמלכות והשלטון הם השיא של כל פעילות, וגם של כל נוכחות ושל כל מציאות.

קרוב לוודאי שכך יש לפרש את הדיבור הידוע בששרת הדיברות (שמות, כ', ג'): "לא יהיה לך אלהים אחרים על פני" – לא ישלוט לך, כלומר: לא תקבל עליך שלטון של אלוהים אחרים על פני.

וכך מתפרש הכתוב בתהלים, פ"א, י: "לא יהיה בך אל זר" – לא ישלוט בך, "ולא תשתחוה לאל נכר אנכי ה' אלהיך המעלך מארץ מצרים" (שם).

מספר רב של פסוקים יש בהם "היה" במשמעות של מלכות, שלטון ושררה, ומקצתם מתפרשים בתוכם בדרך שניתן לטעות בה ולחשוב כאילו אין הפועל "היה" אלא אוגד, מפני שנוסף לפועל "היה" מופיע גם שם כמו גביר, נגיד, מושל, או פועל בצורה שמנית כמו נכון. על כן אנו נוטים להשלים את הפסוקים אשר חסרים פועל או שם עפ"י העיקרון של מקרא קצר. אבל לאור כל מה שכבר ראינו יש לפרש להיפך: הביטוי המפרש, המרחיב, בא להבהיר שבהוויית מלכות מדובר ולא בהוויית הופעה, נוכחות או עזרה:

"הוה גביר לאחיר" (בראשית, כ"ז, כט) – מלוך כגביר על אחיך. ובמקביל: "וישתחוה לך בני אמך". "הוא החל להיות גבר בארץ. הוא היה גבר ציד לפני ה'" (בראשית, ו', ח-ט) – למלוך כגיבור בארץ. הוא מלך כ"גבר ציד" לפני ה'.

"ואחריו היה שמגר בן ענת ויך את פלשתים... ויושע גם הוא את ישראל" (שופטים, ג', לא) – שלט שמגר בן ענת (אך ייתכן גם הופיע או היכה והושיע – ראה כדלעיל).

"ועתה כה תאמר לעבדי לדוד... אני לקחתיך מן הנוה מאחר הצאן, להיות נגיד על עמי על ישראל" (שמו"ב, ז', ט) – למלוך נגיד.

וכך יתפרשו כפשוטם הפסוקים הבאים, לא כמקרא קצר:

"ונאמן ביתך וממלכתך עד עולם לפניך, כסאך יהיה נכון עד עולם" (שמו"ב, ו', טז) – ימלוך, יציב, לעולם.

"...ובית עבדך דוד יהיה נכון לפניך" (שם, כו) – ימלוך יציב לפניך.

"ועתה הואל וברך את בית עבדך להיות לעולם לפניך" (שם, כט) – למלוך לעולם לפניך.

"...ואבחר בדוד להיות על עמי ישראל" (מלכ"א, ח', טז) – למלוך על עמי ישראל.

באותו פסוק מופיע לפני כן "להיות שמי שם" במובן שהוזכר למעלה – להופיע ולשכון, אבל בהקשר הזה יש גם לראשון משמע של שלטון כולל, ור' להלן.

וכן: "ואתה הוה להם למלך" (נחמיה, ו', ו) – שלוט להם בתור מלך.

"ואתה בית לחם אפרתה צעיר להיות באלפי יהודה" (מיכה, ה', א) – צעיר למשול באלפי יהודה – "ממך לי יצא להיות מושל בישראל" – למלוך מושל בישראל.

אף ההמשך מבטא עצמת שלטון – "ועמד ורעה בעז ה' בגאון שם ה' אלהיו וישבו, כי עתה יגדל עד אפסי ארץ, והיה זה שלום".

ואולי גם הסיום יתפרש: "והיה זה שלום" – ומלך זה שלום. כלומר – ומלך בביטחון ובשלום כזה עד אשר (מרוב עצמת שלטונו), "אשור כי יבוא בארצנו וכי ידרך בארמנותינו והקמנו עליו שבעה רועים ושמונה נסיכי אדם ורעו את ארץ אשור בחרב ואת ארץ נמרוד בפתחיה והציל מאשור כי יבוא בארצנו וכי ידרך בגבולנו". (אבל אפשר גם לפרשו: והופיע שלום כזה וכו').

הקבלה מעניינת ביותר נמצאת בשני פסוקים במשלי, שאינם טעונים מתח דתי משיחי, או דתי רוחני, כמו רוב הפסוקים שקדמו. על כן עדותם חשובה לענייננו, כמשיחים לפי תומם:

"רצון מלך לעבד משכיל ועברתו תהיה מביש" (משלי, י"ד; לה) – ועברתו תכה מביש.

"עבד משכיל ימשל בבן מביש" (משלי, י"ז, ב).

הפתגם הראשון בא לבשר רצון טוב של מלך לעבד משכיל, ולעומתו כעס מכה במביש. אבל פירוש זה אנו מסיקים מתוך המובן של "תהיה" – תפגע וחשלוט כמו במקומות אחרים. והנה, במשלי עצמו, בפתגם שונה במקצת, כרגיל במשלי, אנו שומעים על עבד משכיל אשר ימשול בבן מביש, וברור לפנינו, שהמלה "תהיה" בפתגם הראשון נתגלגלה ב"משול" בפתגם השני.

בלי ספק זוהי ראייה מיוחדת במינה מפני שאיננה נסמכת על הבנה טובה יותר של ההקשר בפסוק כמו ברוב הראיות, והיא ישירה.

ופסוק סתום לגמרי שיתפרש בקלות: "הן ארץ כשדים, זה העם לא היה אשור יסדה לציים... שמה למפלה" (ישעיה, כ"ג, יג). אפשר לפרשו – כמו בסעיף קודם – זה העם אשר נחלש, לא צמח וגדל, אך נראה יותר לפרש: זה העם לא מלך, שכן, בימי אשור עוד לא הייתה ממלכת כשדים, ובכל זאת החרב סנחריב את בבל חורבן כבד, כעונש על ניסיונות המרד, וסחב את פסליה לנינווה – כאמור גם לפני כן בישיעה, כ"א, ט. הסבר זה מתאים מאוד לידוע לנו על בבל בתקופה האשורית[20].

שני פסוקים בלתי רגילים ביחזקאל עשויים אף הם להתפרש במובן זה – "...אחד היה אברהם וירש את הארץ, ואנחנו רבים – לנו נתנה הארץ למורשה" (ל"ג, כד).

אמנם אין קושי בפסוק כמות שהוא, ואפשר להבין "היה" במובן הקיומי הפשוט, אבל ההקשר מעורר את הרושם שהכוונה ליחידותו של אברהם כשליט בארץ – אם בתוקף הברית עם ה', (ברית בין הבתרים) ואם בתוקף מלחמתו במלכים, ושיעורו לפי זה: אברהם האחד – שליט היה בארץ, וכל שכן אנחנו הרבים (מובן, שהנביא לועג ליושבי החרבות שחושבים עצמם לשליטים מיועדים).

ועוד פסוק אחד (יחזקאל, ל"ה, י) נגד אדום – "יען אמרך: את שני הגוים ואת שתי הארצות לי תהיינה, וירשונה – וה' שם היה". כלומר: ה' שם היכה ושלט, להפר מחשבתו של אדום. (וגם כאן לשון נופל על לשון – תהיינה במשמע שייכות, והיה במובן היכה ושלט).

אין טוב וברור מלסיים פרק זה בפסוק מיוחד בפרשה מיוחדת (בראשית, ל"ט) – זו הפרשה האחרונה שמופיע בה שם ה' בספר בראשית. בפרשה כולה מופיע "ויהי" 15 פעם, בכמה מובנים [הרוב כציון לאירוע, אבל ויהי ברכת ה' (ה) פירושו ותגדל].

בפסוק אחד (ב) מופיע "ויהי" בשלושה מובנים שונים:

"ויהי ה' את יוסף" (עזר לו)

"ויהי איש מצליח" (ויהפוך ל – , וישלוט)

"ויהי – בבית אדניו המצרי".

(ויהי במובן קיומי אין לו כאן שום טעם, כי כבר ידענו זאת).

חלק יג

כאן באים אנו כמובן מאליו למשמעותו של שם ה', או למשמעותו –

יופיע – יתגלה – ישכון

יעזור ויושיע

ימלוך .

השימוש בפועל משורש ה.ו.י. בצורת עתיד נסתר, איננו מכון, כמובן, לעתיד דווקא אלא לצורה הבלתי מוגמרת של הפועל (imperfectum) במשמעות של פעולה בלתי מוגדרת, בלתי סופית. על כן אומר הכתוב בסוף שירת הים:

"ה' ימלך לעולם ועד", כאשר "ימלך לעולם ועד" הוא המובן המלא והמדויק ביותר של שם ה', שנכחותו הפעילה והמושיעה מתבטאת בסיום יציאת מצרים וקריעת הים והכניסה לארץ (הצפויה), בבניין מקדש מלכות ה' בישראל הנוטעים על אדמתם:

"תביאמו ותטעמו בהר נחלתך מכן לשבתך פעלת ה' מקדש – אדני כוננו ידיך ה' – ימלך לעולם ועד".

כך, כמעט בפירוש, בפסוק מפורסם בנבואת זכריה: "והיה ה' למלך על כל הארץ ביום ההוא יהיה ה' אחד ושמו אחד" (זכריה, י"ד, ט), כלומר: ביום ההוא ימלוך ה' אחד ושמו אחד, במקביל למלך בפסקה הראשונה. המלים "למלך" ו"אחד", כמו הפועל "יהיה" ובמידת מה גם "והיה", אף שפירושו "והפך ל" הם הסבר נרחב למשמעותו של שם ה', אשר היה והווה, כלומר – מלך ומולך – ויהיה – ימלוך בכל, ביום ההוא.

ובכן צדקו דברי קדמונינו, גדולי הפרשנים, אונקלוס, רש"י ורשב"ם, בפירוש שם ה', בהתגלות למשה בסנה (שמות, ג', יד-טו). רש"י, בעקבות הגמרא (ברכות, ט, ע"א), פירש את תשובת ה' למשה במובן של עזרה וישועה, וכך כתב: "אהיה עמם בצרה זאת אשר אהיה עמם בשעבוד שאר גליות". כלומר: משה שאל "מי אנכי כי אלך אל פרעה וכי אוציא את בני ישראל ממצרים", וה' ענה לו – כי אושיע לך. כששאל מה שמו, ומה יאמר לישראל, נענה – אושיע אשר אושיע אגאל אשר אגאל.

ואילו הרשב"ם פירש לשון מלכות:

"לא נאה שיקראו אותי בשמי בכל דבריהם כשם שאין קורים המלכים בשמם, אלא ה' אלוהי אבותיהם וגו' שהוא לשון אדנות ומלכות כשם שאומרים למלכים – יחי המלך, המלך ציוני דבר". ואח"כ מוסיף ואומר:

"זה שמי לעולם – אהיה האמור בפסוק ראשון, וזה זכרי לדר דר – ה' האמור בפסוק שני, שהוא

לשון מלכות, ובעניין הזה מזכירים את המלכים ולא בשמם. ולבסוף הוא מבאר ברמזי אתב"ש, לצנועים בלבד, שה' הוא בצורת עתיד נסתר של הפועל, לעומת האמירה הישירה למשה שהיא צורת עתיד מדבר, מפני שה' אומר למשה בלשון מדבר, ואנו מזכירים אותו בלשון נסתר.

מכל זה ברורה גם ההגייה של ה', עפ"י הרשב"ם, צורת העתיד הנסתר. והיא עולה גם מכל אשר כתבנו לעיל. סוף סוף נוכל גם להבין מדוע המירו חז"ל את שם ה' בכל מקום בשם אדנות. שניהם בני ארבע אותיות, וזה ידוע, אבל בכך לבד לא די. גם קרבת שני השמות במקומות אחדים (כמו בראשית, ט"ו) איננה מספיקה. אבל, מאחר שראינו שה', פירושו, יופיע וישכון ויושיע ובעיקר "ימלך לעולם ועד" באופן פעיל ומלא, הרי מובן מאליו שזה ניתן להבנה רק כל עוד תפישת ההווה היא פעילה. עם גניזת הנבואה וחתימת המקרא, עם ההשלמה עם גלות בבל כמציאות קיימת, ועם סילוקו של בית דוד ושלטון זר בארץ ישראל כמציאות קיימת – עם כל אלה נדחקה גם לשון המקרא, בהדרגה, ופינתה מקומה ללשון חכמים. בלשון חכמים אין פעילות זורמת, דינמית ובעלת עצמה כמו בלשון המקרא. במיוחד רואים זאת בפועלי ההווה – אלה מבטאים תמיד מצב קיומי ועומד, ומשמשים כאוגד במשפטים שבהם הפועל מופיע בבינוני.

משפטים פשוטים בלשון המקרא כמו, הלך לדרכו, ניתרגמו ללשון חכמים במטבע בינוני, שהאקטיביות שקעה בו ונעלמה – "לדרכו היה מהלך".

במצב זה של השתלטות הפסיביות בלשון וברוח (בהשפעה ברורה, ארמית), של גניזת הנבואה ובית דוד, אי אפשר עוד להבין ולשמע לא את פועלי ההווה ולא את שם ה' – רק תמורתו היא שמבטאת אדנות ומלכות, כשם כבוד של פנייה פסיבית, אבל רק זאת תמורה אפשרית ונכונה למובן הראשון של

המלכות המופיעה, השוכנת, הגואלת ושולטת בישראל ובעולם. התחושה וההבנה של ההופעה הזאת, ההתגלות, הישועה והגאולה, השלטון והמלכות היו בלתי אפשריות בעולם של בית שני, ועוד יותר מזה אחרי חורבנו, בעולמם של חכמים. חז"ל ידעו את מובן ה' אך גנזו אותו לעת קץ, לעת יחזרו להופיע ולהתקיים בעולם חזונות הנביאים ולשונם.

[1] לסיכום מפורט של שני השורשים ומובניהם, ראה:

381 369-. Leiden . 1967. s. 231-234 : Dictionary Theological .T.O of Bremen . 1983. pp
Oxford .B.D.B (.D.T 1976 .pp .214-228 .L.B.K =) ושם ביבליוגרפיה מפורטת. הקרוב ביותר לשיטתנו הוא D.B.B. אשר מבליט מאוד את המשמעים הפעילים של "היה", ומעדיף את *become to* על *be to*.

במקומות רבים כמו בפרשת הבריאה, פירש הווייה כהתהוות או כהופעה. אבל גם הוא השאיר את שני השורשים בלתי קשורים, וכך גם במשמעים השונים של שם ה'. אצל K.B.L. העיקר הוא המשמע הקיומי – הפסיבי, וחלוקת השורשים היא מוחלטת. ובעברית ובלאו, קדרי, ליונשטם – אוצר לשון המקרא, עמ' 358-359 (ושם ביבליוגרפיה), מתקרב מאוד להצעתנו, מעדיף את המשמע הפעיל ומביא ניתוח של הפועל הערבי במשמע של תנועה חזקה, גם כלפי מטה (נפל, קרה) וגם כלפי מעלה (עלה, יצא) ועיין זליגמן, תרביץ כה, 128-129. אמנם את המשמעים המיוחדים המתפרשים כאן הוא תולה, עדיין, במלות היחס הנלוות, ואינו מגיע למשמע של שלטון.

[2] עיין במורה נבוכים, ח"א, פרקים ס"א-ס"ח; כוזרי, מאמר שני, ב, וראה ראב"ע ורמב"ן לשמות, ג', יד, בניגוד לאונקלוס, רש"י ורשב"ם. כמו כן, ראה סיכום דעות ב- 377-380 .T.D. 3. pp.

[3] למשל : 1885 .R.S. Driver .Biblica Studia . וראה: 218 .B.D.B. pp. וראה סיכום נרחב ומעמיק לפירושים השונים, ועד עיגונם במסורת תפילה (ברוך שאמר והיה העולם) אצל הרב ד.צ. הופמן בתחילת פירושו לויקרא ולבראשית. פירושו כולל גם את המובנים האקטיביים – המהווה את העולם, פודה ומציל, מרחם, וגם את המובן הקיומי – ברוך הוא. מה שחסר הוא הברור הסמנטי.

[4] 370 .D.T. p

[5] עיין א. בנדויד, לשון מקרא ולשון חכמים. כרך ב, עמ' 545-549.

[6] הסבר מצוין ומפורט של הווייה המקראית האקטיבית לעומת התפישה הלשונית והפילוסופית היוונית תמצא אצל:

.T. Boman ,Greek With Compared Thought Hebrew , (להלן בומאן), וראה לעומתו את: f0 Semantics The ,Barr J

1961, Language Biblical, (להלן באר) בעיקר פרק חמישי.

(תודתי לדב לאפין, שהפנה את תשומת לבי לוויכוח הזה, וכן לשאר הארותיו-הערותיו, שאחדות מהן משוקעות במאמר). התפישה המוצגת במאמר זה קרובה מאוד לזו של בומאן, אך לוקחת בחשבון גם חלקים מביקורתו המקפת של באר, אשר צודק במידה מסוימת בטענו כי בומאן צמוד כל-כך להווייה האקטיבית ולמשמעות שלה, שאיננו רואה כל אפשרות לפרש "היה" באופן פסיבי, אפילו במקומות שבהם הדבר פשוט ומתבקש. כמו כן טוען באר בצדק, שבמקומות רבים אין הפירוש האקטיבי הכרחי, וניתן לפרש את הפסוק כמקובל.

בדרכי, השתדלתי שלא הנחתי תחילה את המבוקש עפ"י הניתוח הלשוני של מרכזיות הפועל בלשון העברית, ובפרט המקראית, לעומת מרכזיותו של השם ביוונית, ובעברית המאוחרת, וגם לא עפ"י

הניתוח הפילוסופי שעולה מהשוואת התפישה העברית המקראית עם המחשבה היוונית, כפי שעשה בומאן.

אף כי קביעותיו העיקריות נראות לי נכונות, שמרתי על הדרך שבה הלכתי מתחילה, לבחון ולפרש מספר רב של פסוקים, חלקם סתומים וקשים מאוד, ולהראות כיצד הם מתפרשים יפה עפ"י המובנים השונים של ההוויה הפעילה. כמו כן, נעזרתי בהקבלות מפורשות שבמקרא, אם לפועלי ההוויה ואם לשם ה' (למשל, בראשית ב', ה'; הושע, ח', יא; י"ג, ט; י"ד, ז; משלי, י"ד, לה; י"ז, ב; וביחס לשם ה', ישעיה, מ"ג, יא-ג).

הבחינה הלשונית-פרשנית בתוך המקרא, היא אמת המידה היחידה שלפיה ניתן אולי להכריע בשאלות מקיפות וכבדות אלה, ולפיכך הרביתי בדוגמות, שחלקן עכ"פ נראה לי חד משמע. לאור כל זה מקבלת התפישה העקרונית (המוצגת ע"י בומאן ומעוגנת בחלק גדול מן הסקירה של B.D.B.) של ההוויה הפעילה, על משמעותה הלשונית והפילוסופית, כוח מיוחד, ויש לכך השלכות מפליגות לא רק על הבנת המקרא, כי אם על יסודות האמונות והדעות בישראל.

[7] ראה כוזרי, מאמר שני, פ, ומאמר רביעי, ג. ריה"ל רואה את ייחודו של שם ה', כשם פרטי מיוחד, שאין בו יידוע ונטיות, גם בזה שהוא מבוסס על התנועות היסודיות ולע על העיצורים, שכן העיצורים הם כמו החומר של ההגייה, ואילו התנועות הן בבחינת הנשמה, שהרי אי אפשר להגות שום עיצור בלא כוחן של התנועות. התנועות הן נשמת החיים של ההגייה, ושם המיוחד בנוי דווקא עליהן.

[8] ראה מאמרו המקיף של אבי ע"ה, ד"ר יחיאל בן-נון, על כי-כן ודומיהן, בית מקרא, כו, חוברת ג, ניסן-סיוון תשמ"א, ובחברות הבאות.

[9] יש מקום להעדיף יופיע רקיע בתוך המים ויופיעו מאורות ברקיע השמיים, במובן שאינו קובע מתי וכיצד נוצרו, אלא מתי וכיצד הופיעו ברקיע הנראה לנו, ולפירוש זה השלכות חשובות בכך שהוא מתרחק מן הניסיון לתלות בתורה שיטה קוסמולוגית-מדעית, שיש מתח בינה לבין המדע.

מסיבות שונות לגמרי פירש גם רש"י – בשני המקומות – השלמת היצירה בהם ולא ראשיתה "יהי רקיע", יחזק הרקיע וכו'. וכן: "יהי מארת", מיום ראשון נבראו וברביעי צוה עליהם להיתלות ברקיע, וזה מתאים ביותר לפירושנו – יופיע הרקיע, יופיעו מאורות.

[10] פסוק זה באיוב התקשו בו קדמונים וחדשים. התרגום וראב"ע פירשו, כי הקב"ה יאמר לשלג להימצא בארץ, וזהו אכן המובן העיקרי של להיות בלשון חכמים, בארמית המאוחרת ובלשון ימי הביניים. רש"י אשר שומר במקומות רבים על המובן הפעיל מפרש שהשלג והמטר יבואו וירדו לארץ מכל הכיוונים והרוחות. בפרקי דר' אליעזר (פ"ג) מפרש פסוק זה על יצירת הארץ משלג שתחת כסא כבודו, ע"ז זריקה, כאילו דורש את המובן של נפילה וירידה יחד עם המובן של התהוות, והרמב"ם (מו"נ, ח"ב, פכ"ו) התקשה מאוד במאמר הזה, מפני שראה בו סטייה מאמונת הבריאה יש מאין. החדשים, רובם ככולם, רואים בפסוק זה הוכחה מקראית עיקרית למציאות השורש הערבי ה.ו.י. במשמע של נפילה (B.D.B.), וחלקם (L.B.K.) אף מתקנים פסוקים אחרים במקרא, כמו "ופניה לא היו לה עוד" (שמו"א, א', יח), או "ונהיה עליהם עד פתח השער" (שמו"ב, י"א, כג), ע"י החשת י' בו', ופירוש הפסוק על דרך השורש הערבי. אבל כל זה אין בו כל צורך, מאחר שהוויה היא פעילה ביסודה, ופירושה הופעה, והופעה בגשם ושלג ומים פירושה ירידה ונפילה, והרי זה אותו שורש עצמו. חלוקת השורשים במקרא לאור הערבית מכאן והארמית מכאן, היא מלאכותית, לדעתי. הפירוש של K.B.L את הפסוקים הנ"ל נכון לדעתי, ותיקונו מיותר

[11] תרגום יונתן מוביל כמו בכל מקום, בכיוון הפסיבי, ואחריו המפרשים. אבל הקבלת "אהיה" אל "יפרח", ו"ילכו" ל"ויהי" היא נימוק חזק מאוד לטובת ההוויה הפעילה.

[12] התרגומים קבעו את הכיוון הפסיבי – והוה עננא וקבלא למצראי ולישראל נהר כל ליליא – אבל הקבלת "ויהי" – "ויאר" מכריעה.

[13] גם בספרים המאוחרים ביותר במקרא אנו מוצאים משמעויות פעילות מובהקות, בניגוד ברור ללשון שאחרי המקרא. דבר זה מחייב התייחסות רחבה גם לפירוש קהלת ומגמותיו, מאחר שבנקודה מכרעת הוא נמצא מדבר בלשון המקרא של הוויה פעילה, ואכמ"ל.

[14] המפרשים התקשו מאוד, יונתן ומרגם אה"א, כלומר היפוך אותיות של איה, ורש"י ורד"ק פירשו כמקרא קצר. חילופי נסתר – מדבר או נוכח – מדבר מצויים במקומות אחדים, ובדרך כלל מתפרש הדבר כלשון נקייה, כמו "ומה אשיב" חבקוק, ב', א) "ואהיה עלי" (איוב, ז', כ) "פן יפגענו" (שמות, ה', ג) ולדעתי, גם "ואני" בשמו"ב י"א, יא – פירוש ששופך אור על כל הפרשה.

[15] עיין רמב"ן לבראשית, א', ב, ובפירוש שהביא בשם, ספר יצירה וספר הבהיר, והקשיים ברורים. לפירושנו אין כל קושי, ואין צורך גם בדוחק של רש"י שמציע משפט טפל ארוך עד "ויאמר אלהים יהי אור".

[16] הקושי בפירושי רש"י ורד"ק הוא גדול, ואעפ"י שאפשר גם להבין זאת במונחים של מוסר הנביאים, אין זה הפירוש היחידי, אלא שחלוקת הפסוקים במסורה היא שכפתה את פירושי רש"י ורד"ק.

16 א פרופ' זליגמן עמד על ההקבלה בין בראשית, י"ז, ו, לבין י"ז, טז – "ומלכים ממך יצאו" לעומת "מלכי עמים ממנה יהיו", וגזר היה = יצא, במובן של גידול וצמיחה, וכך פירש גם את "אהיה אשר אהיה" – תרביץ כה עמ' 129-128.

[17] ראב"ע להושע, ח', יא, מנסח לפרש את הקושי בכך ש"היו לו" הם המזבחות שירשו מאבותיהם, ועליהם הרבו עוד, אבל אז יש להפוך את סדר הכתוב.

[18] ראה: p B.D.B 226.

[19] אבות דרבי נתן, פל"ד, ד; גינצבורג, המסורה לתנ"ך, סעיף ה' 113 (ח"א, עמ' שה), מקורותיו שם בחלק האחרון, עמ' 294.

[20] ח. תדמור, חטאו של סרגון, ארץ ישראל, ה', 162-150, ובייחוד עמ' 154-153.